

Давор Стипић, мастер, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

ПРЕДСТАВЉАЊЕ ХОЛОКАУСТА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА У МУЗЕЈИМА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: Фокусирајући се, пре свега, на три југословенска музеја: Музеј Револуције народа и народности Југославије у Београду, Јеврејски историјски музеј и Музеј спомен подручја Јасеновац, рад има за циљ да укаже на присуство и утицај идеолошких тумачења у оквиру представљања и јавне перцепције Другог светског рата. У раду се анализирају и форме путем којих је Комунистичка партија Југославије, касније преименована у Савез комуниста Југославије, настојала да цивилно страдање у току рата функционизује у сврхе политичке пропаганде. Базиран на материјалима из Архива Југославије, Архива Јеврејског историјског музеја и Архива Спомен-подручја Јасеновац, овај рад представља допринос разумевању културе сећања на рат и страдање у југословенском социјализму.

Кључне речи: Холокауст, Југославија, Други светски рат, музеји, комунизам.

Музејски наративи широм света, блиски су друштвеном и идеолошком контексту у оквиру кога су настали и то најбоље показују музеји Холокауста у Сједињеним Америчким Државама. Према мишљењу Омера Бартова, једног од водећих светских стручњака за питања геноцида и Холокауста, они избегавају да расизам презентују као кључну компоненту не само Холокауста него и цивилизације која је Холокауст починила, а чињеница да овакве музејске поставке нацистички расизам често објашњавају као резултат Хитлерове личне маније, заправо је последица актуелне ситуације у САД која и даље представља у много већој мери друштво расних неко класних

конфронтација.¹ Упркос томе што су подложни политичкој злоупотреби, музеји истовремено имају и важну друштвену функцију у очувању, али и модификацији колективног сећања на одређене историјске догађаје. Међутим, када су у питању музејске поставке Холокауста, како је приметио историчар Џорџ Мос, главни изазов не представља приказивање тога како се Холокауст десио, већ објашњавање због чега се десио.²

Комунистичка партија Југославије, која је после победе у рату имала апсолутну контролу над друштвеним и политичким животом у земљи, као важан елемент легитимације сопственог права на власт и етаблирања својих идеолошких начела, настојала је да идеологизовану и за своје интересе корисну визију прошлости усади у историјску свест и колективни идентитет југословенских грађана. Како су писали Љубодраг Димић и Ђорђе Станковић, власт се, у својој победничкој фази „поистовећивала са историјом, сматрало се да је она прави у ходу и да она једина има право да је тумачи.“³ Представе о историјским догађајима, настале као резултат партијског тумачења прошлости, у свест обичних грађана најлакше су могле да се усаде изградњом споменика, затим путем обавезног образовања, односно школских уџбеника и наравно кроз музејске поставке.

Рад на прикупљању музејских артефаката везаних за рат, НОБ и револуцију, укључујући и материјалне доказе о злочинима окупатора и његових сарадника, нова власт је започела још пре краја рата, па је тако 9. фебруара 1945. године повереништво за просвету ЗАВНОХ наредило народноослободилачким одборима да прикупе доступне материјале о рату, а у марту исте године федерално Министарство просвете наложило је републичким министарствима да се ангажују на сакупљању материјала који су сведочили о НОБ-у.⁴ Прве изложбе

¹ Bartov Omer, *Murder in our Midst. The Holocaust, industrial killing and representation*, (Oxford, New York: Oxford University Press, 1996.), 9.

² Isto, 9.

³ Станковић Ђорђе, Димић Љубодраг, *Историографија под надзором*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1996.), стр. 165.

⁴ Лајбеншпергер Ненад, *Жриве Другој светској рата у политици југословенске државе (1945–1980)* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за историју, 2019), стр. 456–457.

овако прикупљеног материјала организоване су док су ратне операције још трајале. Свега неколико дана пред завршетак рата, 6. маја 1945. године, окружни Јединствени народноослободилачки фронт (ЈНОФ) у Чачку поставио је изложбу о злочинима које су починили окупатори и њихови помагачи. Исте године званично су основани и први музеји са тематиком из Другог светског рата, Музеј народног ослобођења у Сарајеву и Музеј народне револуције у Загребу, а наредне 1946. године на Калемегдану у Београду Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача организовала је изложбу фотографија и докумената који су сведочили о почињеним ратним злочинима. Ова изложба је касније пренета и у друге југословенске градове попут Љубљане, Цетиња, Загреба, Ниша, Сарајева, Краљева итд.⁵

На овај начин у Југославији су постављени темељи за будуће музејске репрезентације злочина из Другог света рата, а у годинама које су долазиле наставило се са оснивањем музеја посвећених НОБ-у, од којих су свакако најзначајнији били музеји револуције. Због доступности архивског материјала за једне, односно недостатка архивског материјала за друге музеје, у овом раду фокусираћемо се на делатност три музеја: Музеја спомен-подручја Јасеновац и Музеја Револуције народа и народности Југославије у Београду, као примера државних музеја и Јеврејског историјског музеја у Београду, као ретког недржавног историјског музеја у социјалистичкој Југославији који је био у власништву Савеза јеврејских општина Југославије.

Из друге перспективе: Јеврејски историјски музеј

Прве идеје о оснивању јеврејског музеја јавиле су се још пре Другог светског рата, 1921. после првог Редовног конгреса Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине СХС, али тада ипак није дошло до реализације оваквих планова.⁶ Међутим, новонастала потреба да се убрза оснивање установе која би водила рачуна о јеврејској

⁵ Исто, стр. 351–352, 356.

⁶ Радовановић, Војислава, *Јеврејски историјски музеј у Београду*, (Београд: Јеврејски историјски музеј, 2019.), стр. 3.

историјској и културној баштини на југословенском простору, била је, заправо, директно инспирисана последицама злочина које су нацисти извршили над Јеврејима, јер је у току рата највећи број предратних јеврејских библиотека и општинских архива других установа и организација био уништен, док су многи вредни предмети који су имали уметничку, религиозну или историјску вредност опљачкани или такође уништени. На овај начин је за време Холокауста трајно изгубљен велики број предмета и докумената који су сведочили о вишевековном животу јеврејске заједнице на овим просторима. То је навело Извршни одбор Савеза јеврејских општина Југославије да донесе одлуку да се широм земље почне са сакупљањем оних докумената и материјала који нису уништени у Холокаусту и који би се могли искористити за стварање музејске поставке. Конференција представника јеврејских општина Југославије подржала је 23. априла 1950. године идеју о оснивању музеја и архива.⁷ Музеј је званично основан 1948. године под називом Музеј Савеза јеврејских општина Југославије, а прва стална поставка отворена је привремено и на кратко време 1959. године⁸ у време одржавања Конференције јеврејских општина, како би је делегати и гости на конференцији могли погледати.⁹ За ширу јавност поставка је свечано отворена 19. маја 1960 године.¹⁰ Према одлуци Извршног одбора Савеза од 6. октобра 1963. године музеј је променио име у Јеврејски историјски музеј.¹¹

Оснивање музеја представљало је још један начин да се ода почаст страдалима у нацистичком геноциду, што је Извршни одбор посебно истакао у свом циркулару послатом свим општинама, наглашавајући да музеј заправо представља „дуг пијетета према многобројним покољењима наших предака који су нашу заједницу стварали

⁷ „Osnivanje jevrejskog muzeja”, *Bilten SJOJ*, br. 2, jul 1950, str. 6.

⁸ Радовановић, В, *Јеврејски музеј...*, стр. 4.

⁹ „Zvanično otvaranje Muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije”, *Jevrejski pregled*, br. 6-7, jun-jul 1960.

¹⁰ AJIM, Zapisnici Izvršnog odbora SJOJ za period od 1960. do 1970. godine, *Izveštaj Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije o radu Saveza u periodu 1960–1964 na IX Konferenciji opština 25. IV 1965*, str. 9.

¹¹ „Novo ime muzeja”, *Jevrejski pregled*, br. 9-10, septembar-oktobar 1963.

као и наш дуг према јеврејским жртвама фашизма...¹² Овакав начин очувања историјског сећања и јеврејског наслеђа није била изолована идеја која се јавила само међу југословенским Јеврејима, већ су сличне акције организоване широм Европе: у Прагу је отворен Јеврејски музеј, у Софији је почео са радом Јеврејски научни институт, док је у Паризу основан Центар за јеврејску документацију.¹³ То показује да су Јевреји у многим европским земљама после рата настојали да оснују институције које би чувале сећање на заједницу чији је највећи део страдао у току рата, као и да је сећање на Холокауст постало важан део послератног идентитета јеврејског народа. Са већином ових институција Савез општина је редовно сарађивао у циљу прикупљања што већег броја музејских и архивских материјала,¹⁴ а неким, попут Јеврејског музеја у Монте Карлу, слати су и материјали везани за Холокауст у Југославији и учешће југословенских Јевреја у НОБ-у, као испомоћ у формирању њихове изложбене поставке. О значају помоћи коју је Музеј Савеза том приликом пружио сведочи и порука коју је представник музеја у Монте Карлу Мејер Абитбол записао у књизи утисака: „Хвала Музеју из Београда што ми омогућава оснивање музеја у Монаку.“¹⁵

Систематско прикупљање материјала започето је оснивањем Музејско-историјског сектора у оквиру Правног одељења у Загребу, а 1952. године сви материјали су пресељени у Београд.¹⁶ Замисао са којом се приступило оснивању музеја и архива била је да јеврејске општине и појединци широм Југославије прикупе различите предмете, материјале и документацију и да их пошаљу савезу, који је за рад на терену ангажовао и стручно лице¹⁷ и то је био др Хинко Гелб, који је на седницама Извршног одбора редовно подносио извештаје

¹² АЈИМ, Cirkular Saveza jevrejskih veroispovednih opština FNRJ, br 29/48, 9. januar 1948, str. 1.

¹³ Исто, стр. 2.

¹⁴ АЈИМ, Pererina arhiva (PA), Izveštaj za 1947. godinu, str. 21.

¹⁵ „Prikaz života Jevreja Jugoslavije za budući Jevrejski muzej u Monaku“, *Jevrejski pregled*, br. 9-10, septembar-oktobar, 1963.

¹⁶ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919–1969*, Beograd, 1969, str. 167.

¹⁷ Исто, стр. 8.

о прикупљеним материјалима по општинама. У жељи да се прикупи што више материјала, Извршни одбор Савеза дао је задатак др Андрији Гамсу да се приликом посете Израелу распита код југословенских исељеника о евентуалним предметима од историјске вредности које су понели приликом исељења, уз посебну напомену да је од велике важности контактирати учеснике НОБ-а и забележити њихова сећања на рат.¹⁸ Колики значај је будућој поставци музеја Савез придавао питању НОР-а показује и то што је био спреман да оне који дају извесне податке награди новчано.¹⁹

Кључну улогу у сакупљању и организовању прикупљеног материјала је имао Правни одсек у Загребу на чијем челу се налазио управо др Хинко Гелб, а у оквиру кога је функционисало Музејско-историјско одељење, у чијем раду су се посебно истакли др Андрија Гамс, др Зденко Левентал и Луци Меворах Петровић, док је важну улогу у прикупљању материјала по општинама у Војводини имао Мирко Гутман, правни сарадник Савеза.²⁰ Посебна пажња посвећена је прикупљању сећања на рат и револуцију, у оквиру чега је прикупљен и велики број материјала о жртвама Холокауста. Од око 60 000 страдалих Јевреја на територији читаве Југославије, до краја шездесетих година подаци су прикупљени за отприлике око 50 000 жртава.²¹ Иако је при оснивању музеја идеја о очувању сећања на жртве Холокауста била веома битна, важно је нагласити да ово није био музеј Холокауста, чак ни само историјски музеј, већ институција која је у својој поставци требало да репрезентује читаво културно и историјско наслеђе сефарда и ашкеназа са простора Југославије. Још у фази прикупљања архивалија, издвојила су се четири одељења музеја: 1. археолошко одељење, 2. одељење јеврејске ликовне и примењене уметности и етнографског материјала, 3. архив докумената о јеврејским општинама, јеврејским организацијама и покретима и значајним личностима из јеврејске историје и 4. одељење посвећено страдању југословенских Јевреја у

¹⁸ AJIM, Zapisnik zajedničke sednice (LXXXIX i XC) Izvršnog odbora saveza i Autonomnog odbora za pomoć, 18. april 1952, str. 2.

¹⁹ Исто, стр. 2.

²⁰ AJIM, PA, K-781, Zapisnik zajedničke sednice (LXI I LXIII) Izvršnog i Autonomnog odbora Saveza održane na dan 16. maja 1950 godine, str. 13.

²¹ *Spomenica Saveza...*, str. 172.

Другом светском рату и њиховом учешћу у НОР-у. Дакле, читаво једно одељење било је посвећено очувању сећања на жртве Холокауста, да би касније са успостављањем сталне музејске поставке, жртвама био посвећен један део изложбе али и одређени делови збирке музејског архива у коме су похрањена сва прикупљена документа и архивски материјали везани не само за Холокауст, већ и за вишевековну историју Јевреја на овим просторима, како пре тако и после Другог светског рата.

Ова, у Југославији јединствена установа, имала је значајну улогу и у великој манифестацији освећења споменика у пет југословенских градова августа и септембра 1952. године, када је у оквиру пратећег програма у периоду од почетка септембра до 10. новембра 1952. у просторијама Јеврејског дома у Београду организована изложба под називом *Из прошлости Јевреја у Југославији* која је, заправо, представљала прву јавну изложбу Музеја.²² Давид Алкалај, члан делегације организације југословенских емиграната у Израелу Хитахдут Олеј Југославија, која је дошла на свечаности откривања споменика јеврејским жртвама 1952. године, написао је приказ ове изложбе са намером да он буде објављен у израелској штампи, а приказ је, такође, пренет и у Билтену Савеза јеврејских општина Југославије. Према ономе што је Алкалај описао, већ на самом уласку били су изложени предмети који су подсећали на тешке дане рата, прогона и уништења: „Кад уђете, задржаће се ваш поглед на две ствари: макета логора на Бањици, а лево позната пропагандна слика Јаар Хакедошим (Шума мученика у Израелу, прим. аут). Бањички логор, са својим великим зградама окруженим високим зидом... лежао је на макети у чудном контрасту према слици која представља споменик у Израелу жртвама фашизма јадне Европе. Комад свеће која догорева, а околно младо и витко дрвеће шуме мученика, на које се благо спуштају зраци израелског сунца, да изразе неугасиву виталност нашег народа да даље живи и изграђује своју јеврејску отаџбину.”²³

²² АЈИМ, Комисија за споменике (КЗС), *Dopis Saveza opština za JVO Đakovo po pitanju sednice Zemaljskog odbora*, 27. mart 1952, str. 1–2; Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Čigoja štampa (Beograd: 2014.), str. 370.

²³ Alkalaj David, „Utisci sa muzejsko-istorijske izložbe Saveza”, *Bilten SJOJ*, br. 12, decembar 1952.

Према извештају Давида Алкалаја, на изложби је било и бројних других предмета и докумената који су сведочили о страдању Јевреја: логорашке униформе, жуте траке са ознакама Жидов, Јуда, Јеврејин, спискови стрељаних Јевреја, антисемитски прогласи из НДХ, писмо јеврејског заточеника тајно послато из логора Стара Градишка, фотографије Јевреја Народних хероја, слике обешених јеврејских илегалца, новински чланци о послератном суђењу Францу Редемахеру, фотокопије докумената са Нирнбершког процеса који су се односили на југословенске Јевреје. На крају, Алкалај је закључио да део изложбе који се односи на страдање Јевреја у Другом светском рату „оставља дубоки утисак” и да се са тог дела изложбе излази „у сплету снажних и супротних осећања, које изазивају документа о мучеништву и докази о херојству наших људи.”²⁴ Иако је изложба била организована у склопу откривања споменика жртвама Холокауста, њен циљ је био ипак нешто шири, а то је да сумира сву дотадашњу историју Јевреја на овим просторима.

Друга изложба у Музеју приређена је 1955. на десету годишњицу обнављања рада Савеза општина и давала је преглед активности савеза у том периоду, а осим тога, у наредном периоду музеј је имао још неколико изложби посвећених Холокаусту: 1961. је отворена изложба *Страдање македонских Јевреја*, а 1963. поводом 20 година од устанка у Варшавском гету, приређена је изложба о устанку. Материјале је послао Јеврејски историјски институт из Варшаве, а изложба је после Београда гостовала у Загребу, Сарајеву и Новом Саду.²⁵ Судаћи по порукама које су остале записане у књизи утисака, ова изложба је оставила јак утисак на посетиоце и могло се јасно осетити саосећање са жртвама, разумевање дубине трагедије и позивање на традиције антифашистичке борбе:

..Жеља нас свих је да се више никада не појаве кукастии крсти и његове последице у облику логора, гетта, јасних комора, крематорија и све ствари које је некад донео.

С једне стране епопеја херојства мучених, презрених, великих –с друге стране отаџбине малих, кукавичних. Време је све довело у ред, али,

²⁴ Исто, стр. 16.

²⁵ V.N., „Sve veća afirmacija Jevrejskog istorijskog muzeja”, *Jevrejski pregled*, br. 5-6, мај-јун 1964.; *Spomenica Saveza...*, str. 172.

колико, колико невиних жртва! Све сам што осетио поново у тој ванредној изложби.

...Девојчица коју сам видео наслонену челом на зид, личи на моју ћерку, која безбрижно расте уместо да чека смрт. Желим да живош моје ћерке буде инкарнација жеља мале Јеврејке, као у старој индијској леџенди. Нека носи и наде потинуле вршњациње, а ја – отворене очи.

Дубоко саосећам са жртвама великог јеврејског народа који је задужио човечанство таквим великанима као што су Маркс, Ајнштајн, Пијаде, Чајлин и Грун.

Тешко је данас, нама младим генерацијама, рођеним у шоку рата или тек после њега, поверовати, да је „*homo sapiens*“ могао у име „више расе“ починити таква злогјела над делом становништва европских земаља чија се кривња састојала само у томе, што нису били „аријског“ порекла...

Овакве изложбе су за омладина најбоља школа мржње против сваке шираније.

...Изложба нам пружа снажну слику храбрости устаника и подсећа нас на обавезе које имамо према нашој слободи, данас и увек.²⁶

Музеј је 1965. године обезбедио неколико фотографија о злочинима окупатора за изложбу коју је на Тргу Републике организовао Културни центар Београда. На плану очувања сећања на Холокауст, Музеј је имао развијену сарадњу и са институцијама у иностранству, па је своје материјале слао и ван граница Југославије за изложбе *Борба јеврејског народа против нацизма* одржане у Паризу, затим за изложбе организације *Морешет* у Тел Авиву и музеја у кибуцу *Лохамеј Хаџетот* са сличном тематиком, као и за сталну изложбу Јеврејске општине у Монте Карлу.²⁷ Сарадња је била развијена и са многим другим организацијама као што су Јеврејски музеји у Прагу, Варшави и Будимпешти, Институт Бен Цви, Историјски архив у Јерусалиму,

²⁶ „Utisci sa jedne izložbe...”, *Jevrejski pregled*, br. 7-8, jul-avgust 1963.

²⁷ AJIM, Zapisnici Izvršnog odbora SJOJ za period od 1960. do 1970. godine, *Izveštaj Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije o radu Saveza u periodu 1960–1964 na IX Konferenciji opština 25. IV 1965*, str. 11.

Историјски подбор организације Хитахдут Олеј Југославија, Израелски Савез бораца, Јад Вашем, Dokumentationszentrum des Bundes Jüdischer Verfolgter des Naziregimes из Беча.²⁸

Као што је већ напоменуто, прва стална поставка Јеврејског историјског музеја направљена је 1959, Музеј је за ширу јавност отворен у мају 1960. године, док је друга, нешто обимнија и богатија поставка која је и данас актуелна отворена 1969. године. У говору на отварању изложбе кустоскиња Видосава Недомачки, на основу чије замисли је изложба и направљена, је рекла: „Изложба указује затим на нагли и трагичан прекид свих области делатности Јевреја у Југославији, ступањем окупатора на тло Југославије 1941. године. Кроз документа и фотографије, кроз аутентичне предмете, настојали смо да што потпуније прикажемо та збивања, јер је једна од функција музеја данас да на визуелан начин прикаже новим нараштајима догађаје који су значили прекретницу у животу једног народа и једне средине.“²⁹

Пројекат изложбе израдио је архитекта Милан Бојер, а концептуалну замисао визуелно је уобликовао сликар Јован Ђурчић. Поставка је организована тако да обухвата артефакте од периода касне антике и појаве првих археолошких трагова о присуству Јевреја на овим просторима, па закључно са обновом рада савеза после Другог светског рата. Периоду рата и Холокауста посвећен је значајан део изложбе у оквиру кога су нарочито наглашене две ствари: прогони и терор окупатора над Јеврејима Југославије и учествовање Јевреја у партизанском покрету и дизању устанка. На великој карти приказане су окупационе зоне у Југославији и најважније локације концентрационих логора, логора смрти, затвора и места масовних убијања. Изложене су фотографије малтретирања, прогона, обележавања и депортовања јеврејског становништва, затим слике логора у којима су Јевреји страдали попут Јасеновца, Бањице и Аушвица, плакати и прогласи окупационих власти. Нарочиту вредност међу изложеним предметима имају оригинални артефакти који сведоче о страдању,

²⁸ V.N., „Sve veća afirmacija Jevrejskog istorijskog muzeja”, *Jevrejski pregled*, br. 5-6, мај-јун 1964; V. N. „Jevrejski istorijski muzej u 1965. godini”, *jevrejski pregled*, br. 5-6, мај-јун, 1966.

²⁹ „Отварање музеја”, *Jevrejski pregled*, br. 9-10, септембар-октобар 1969.

попут сапуна направљеног од људске масти, конзерве са циклоном Б гасом који је коришћен за убијање у гасним коморама, оригиналних жутих трака и бецева којима су обележавани Јевреји, логорашких униформи и личних предмета жртава нађених приликом ексхумације масовних гробница.

Посебна пажња посвећена је учешћу Јевреја у НОП-у које је приказано на неколико паноа. У начину презентације Другог светског рата и ратног страдања јеврејског народа није било великих разлика између сталних поставки из 1960. и 1968. године. Увидом у поставку из 1968. године, која је у ЈИМ-у још увек актуелна, може се приметити шта је оно што је у приказивању рата јеврејска заједница желела да истакне. Како би се нарочито нагласило учешће Јевреја у партизанском покрету, које је било сразмерно велико у односу на њихов процентуални удео у укупном броју становника Југославије, један пано је посвећен југословенским Јеврејима носиоцима ордена Народног хероја.³⁰ На другим паноима везаним за НОБ изложене су фотографије Јевреја из времена док су били у партизанима, са посебним нагласком на Јевреје лекаре у партизанском санитету, затим ту је и пано на коме се налазе документа и фотографије везане за прве Јевреје који су страдали као сарадници покрета отпора у Зрењанину и Сенти 1941. године, а два паноа су посвећена и југословенским Јеврејима у Шпанском грађанском рату и Јеврејима официрима југословенске краљевске војске који су у току рата били заточени у логорима за ратне заробљенике у Немачкој. С обзиром да је немачка војска у погледу југословенских ратних заробљеника поштовала Женевску конвенцију, већина Јевреја који су као официри заробљени у априлском рату је преживела рат. Ипак, било је и оних који су због своје антинацистичке делатности страдали попут Жеље Козинског из Београда, који је стрељан 1943. године и чији је портрет због његовог страдања посебно истакнут у оквиру изложбе.³¹

Према речима др Андрија Гамса, референта Музејско-историјског одељења, излагањем слика и докумената из периода Другог светског рата желело се показати „да нису сви Јевреји у минулом рату

³⁰ Радовановић, В, *Јеврејски музеј...*, стр. 4.

³¹ Радовановић, В, *Јеврејски музеј...*, стр. 4.

само пасивно подлегли, него да је било и доста светлих примера јунаштва и пожртвовања у борби против окупатора.”³² Из саме изложбе се види да југословенски Јевреји себе свакако нису перцепирали као пасивне жртве, већ као пожртвоване и активне учеснике антифашистичке борбе, због чега су се и трудили да кроз своју музејску поставку сопствену судбину из времена рата уклопе у доминантан партијски и државни наратив о Народноослободилачкој борби. Део изложбе посвећен је и обнови Савеза општина у социјалистичкој Југославији и нарочито др Алберту Вајсу који је у томе имао значајну улогу. Послератни однос према Холокаусту посебно је репрезентован кроз један занимљив експонат, а то је камена минијатура споменика у облику меноре, који је откривен у Бору новембра 1968. године у част принудних радника, углавном мађарских Јевреја, који су страдали у борским рудницима. Аутор споменика вајар Момчило Крковић из Београда израдио је две истоветне макете од идентичног венчачког мермера као и сам споменик, једну је крајем 1968. или почетком 1969. године поклатио Јеврејском музеју у Београду, а другу Савезу јеврејских општина Мађарске са намером да она буде постављена на одговарајућем месту у Будимпешти.³³

Јеврејски историјски музеј постао је и место на које су рођаци и потомци страдалих у Холокаусту долазили како би се распитали и информисали о судбини својих ближњих и местима на којима су они страдали, при чему је музеј добијао и димензију личног и породичног сећања. О томе је поводом 30 година од почетка рада Музеја написано у једном извештају о његовом раду и историјату: „Музеј тада постаје место одавања пијетета више одједном несталих генерација, где се експонати не посматрају већ дубоко и болно проживљавају.”³⁴

Суштински гледано део музејске поставке који је говорио о рату и страдању базиран је на две основне поруке: прво, да је над Јеврејима у Југославији почињен геноцид од стране немачког окупатора и њихових сарадника у земљи и значајан део изложбе представља визуелну презентацију тог геноцида и друго да су Јевреји Југославије

³² АЈИМ, *Zapiski prve sednice Zemaljskog odbora*, 30. III 1952., str. 1.

³³ „Poklon vajara Momčila Krkovića”, *Jevrejski pregled*, br. 1-2, januar-februar 1969.

³⁴ Nedomački V., „Tri decenije rada Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu”, *Jevrejski pregled*, br. 3-4, mart-april, 1978.

активно учествовали у антифашистичком устанку као део партизанског покрета. То је за циљ имало да нагласи допринос јеврејске заједнице борби против фашизма и да је на тај начин додатно легитимише и етаблира у оквиру једног друштва које је почивало на принципима антифашизма. Нарочито се тежило да се истакне да су у тој борби Јевреји били потпуно равноправни са другим југословенским народима и да су кроз револуцију изборили потпуну једнакост и слободу коју су уживали у послератном социјалистичком друштву.

Државни музеји: Слика борбе и револуције

За разлику од Јеврејског историјског музеја, који је био власништво Савеза јеврејских општина и чији садржај, иако није одударао од званичног погледа на прошлост, ипак није био под директним утицајем ни партије ни Савеза бораца, музеји које је оснивала држава попут оног на простору некадашњег логора смрти Јасеновац, уређивани су у потпуности под контролом организација које су биле задужене за очување тековина НОБ-а, а пре свих СУБНОР-а. Јеврејски историјски музеј је био конципиран тако да представи историју Јевреја на овим просторима, при чему су и Холокауст и учешће Јевреја у НОБ-у били само једна епизода те историје, док је у државним музејима постојала, сасвим природно, потпуно другачија тачка посматрања – историја револуције и НОБ-а су представљали и суштину и контекстуални оквир приказивања рата, да би се онда у оквиру тога издвојио и изванредан део посвећен ратним злочинима и страдању Јевреја.

О томе на чему је музејска изложба у Јасеновцу заснована и шта су били главни историјски извори за њено формирање систематизовала је у једном свом излагању средином осамдесетих година Ана Пожар, тадашња директорка Спомен-подручја Јасеновац: „Тумачећи догађаје везане за страдање у јасеновачком логору, служимо се подацима које смо сакупили на темељу разговора са преживјелим заточеницима, њиховим писаним сјећањима или изјавама које су давали послије рата, користимо сачуване документе из тог времена, исказе ратних злочинаца на суђењу, налазе Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и домаћих издајника, која је у Јасеновцу радила одмах 1945. године, као и налазима стручних екипа које су радиле

на ископању гробница у Доњој Градини и локалитету Лимани на простору бившег Логора III –Циглана.”³⁵

Да је партијска перцепција прошлости представљала основу на којој је стварана стална изложба музеја у Јасеновцу потврђују и архивска документа. Појава логора смрти, спровођење расне политике и злочини у Јасеновцу и другим усташки логорима, у музејској поставци представљени су као део ширег контекста, односно сукоба две идеологије – прве, идеологије зла, то јест фашизма и друге, идеологије добра – комунизма. Ово се уочава већ у првим планским документима којима је формиран концепт будуће изложбе. У документу под називом *Идејна концепција сталне изложбе музеја у Јасеновцу* дефинисане су основне политичке идеје које треба да се провлаче кроз целу изложбу и затражено је да у музејској поставци посетиоцима, пре свега, буде приказано да: 1. „све страхоте које су се одиграле у Јасеновцу и осталим логорима у нашој и осталим земљама, нису дјела појединаца, патолошких типова, већ су производ монструозне фашистичке идеологије и режима, а чији су носиоци у Независној Држави Хрватској били усташе” и 2. „Борба и коначна побједа антифашистичких снага, окупљених у Народноослободилачкој борби, чији је организатор и вођа Комунистичка Партија Југославије, носилац хумане марксистичке идеологије.”³⁶ У складу с тим, нагласак је требало ставити на злочин, као методу фашизма и отпор и херојство као методе којима су се у борби против идеолошког и класног непријатеља користили комунисти. Истовремено то је значило и запоставити сукоб између Хрвата и Срба, као битан чинилац грађанског рата и спровођења геноцида над Србима и Јеврејима у тзв. Независној Држави Хрватској од 1941. до 1945. године и свести га на борбу између фашизма и комунизма, односно геноцид посматрати искључиво као последицу идеолошког а не етничког сукоба.

Пројекат изложбене поставке логорског музеја у Јасеновцу, укључујући пројекте главне изложбене дворане и осталих музејских просторија, полихромије зидова, расвете, избора декоративних

³⁵ Požar Ana, „Jasenovac traži više istraživanja”, u: Borović Dobrila (ur.), *Okrugli stol 21. travnja 1984 – materijal s rasprave*, Jasenovac, 1984., str. 12–13.

³⁶ ASPJ, *Neinventarisano*, *Idejna koncepcija stalne izložbe muzeja u Jasenovcu*

елемената, материјала и поставке музејских експоната и докумената израдили су архитекти Ђука Кавурић и Петар Вовк, а уговор између њих двојице и Музеја револуције СР Хрватске из Загреба потписан је у новембру 1967. године.³⁷ Према основној замисли, стална музејска поставка је требало да има два дела: први, уводни којим је требало дати општи контекст ситуације на почетку рата и објаснити природу и суштину усташке и нацистичке политике и други који би се односио конкретно на сам логор Јасеновац. За разлику од Јеврејског историјског музеја у Београду у чијој поставци је део изложбе о активностима Комунистичке партије и учествовању Јевреја у партизанском покрету представљао само ужи сегмент једног ширег наратива о рату, Холокаусту и нацистичкој расној политици, идеја прве изложбене поставке Јасеновачког музеја иде у супротном смеру и примарно истиче чланове Комунистичке партије, партизане и родољубе као прве и највеће жртве фашистичких злочина. Као полазну тачку презентација злочина и цивилног страдања има наратив у чијем центру се налазе партија и њена улога у рату, због чега можемо закључити да је и партијско-идеолошка перцепција прошлости била основни идеолошки предлогачак на коме је замишљена и потом израђена изложбена поставка Музеја спомен-подручја Јасеновац.

У плану прве музејске поставке из 1968. приметно је да су злочини усташа на почетку рата довођени, искључиво, у везу са сукобом усташког и партизанског покрета и највећи део докумената који су изабрани да буду део изложбе говорили су о злочинима над комунистима, док су злочини над цивилним становништвом стављени у други план. Тако, рецимо, на списку документа, фотографија и предмета који ће бити изложени, тек документ под редним бројем 17. говори о злочинима против „невиног становништва”. Међутим, овај изложбени предмет је накнадно на списку прецртан, уз дописану назнаку „избацити”, што значи да је у коначној верзији плана изложбе тек предмет број 26, фотографија на којој је приказано дете у усташком логору, био први изложени артефакт који је директно представљао страдање цивила. Јевреји се први пут помињу тек на изложеном документу под бројем 36 и то у оквиру цитата Павлићевог говора, у коме се каже да је „Жидов Маркс” измислио „науку нездраву, болесну, која

³⁷ ASPJ, Neinventarisano, Ugovor, Zagreb, 10. XI 1967.

у себи носи погибелъ распадања и пропадања човјечанства.”³⁸ Исто-времено, међу тих првих 36 изложених докумената чак 15 је посвећено прогањању и убијању комуниста, као што су, на пример, Оглас о стријељању Божидара Ације, Аугуста Цесарца, Отокара Кершованија и Огњена Прице, затим Оглас о стријељању комунисте Буде Борјана, или пак о хватању групе комуниста Ивана Гретића, Боже Синковића, Варичака и других.³⁹

У овој, првој поставци Музеја спомен-подручја Јасеновац тек други део изложбе био је посвећен, како је званично било дефинисано „провођењу политике дискриминације и истребљења Срба и Јевреја”, па су у оквиру тог дела за излагање били планирана документа која су говорила о Холокаусту попут антисемитског чланка објављеног у листу *Хрвајшки народ* под насловом *Прошви Жидова треба погузети најштроже Мере*, (који је по свему судећи у коначној верзији изложбе ипак био избачен), затим Оглас о пресељењу загребачких Срба и Јевреја, Оглас о ограничењу кретања Срба и Јевреја, Каталог изложбе *Жидови* (1942) о „развоју Жидовства и њиховом рушилачком раду у Хрватској прије 10. априла 1941.”, попис Јевреја који су упућени у логор Јасеновац 11. 02. 1942. итд.⁴⁰ У оквиру нове сталне изложбе, која је формирана у току осамдесетих година, такође је пројектом предвиђено да постоји посебан део који говори о „геноциду према Србима, Јеврејима, Циганима и хрватским антифашистима”.⁴¹ За излагање су били планирани и предмети који су упућивали на јеврејско страдање у логору попут неколико жутих трака и металних бецева са словом Ж (Жидов) који су служили за обележавање логораша Јевреја,⁴² затим фотографија депортација Јевреја у логоре, Јевреја на принудном раду и јеврејске деце обележене жутих тракама, али и наредбе о обележавању Јевреја и њиховом спровођењу у радне логоре.⁴³

³⁸ ASPJ, Neininventarisano, Tematski plan za postav muzeja u Jasenovcu., str. 4.

³⁹ Исто, стр. 2.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ ASPJ, Neininventarisano, Muzeološka prezentacija koncentracionog logora Jasenovac 1941–1945, str. 1.

⁴² ASPJ, Neininventarisano, Odabrani predmeti za novu muzejsku postavku, str. 2, 7, 8.

⁴³ ASPJ, Neininventarisano, Tematsko ekspozicioni plan sa materijalizacijom stalne postavke

На основу овога можемо закључити да је овакав садржај обе сталне музејске поставке у Јасеновцу из периода пре 1991. године усташку политику према Србима и Јеврејима свакако препознао и означио као геноцидну, а то је на одређеним местима било врло јасно истакнуто. То се, такође, може јасно видети и по упутствима која су у плану изложбе писана у заградама, поред наведених експоната који ће бити изложени, а у којима су даване смернице како у финалној верзији треба да изгледају легенде поред експоната и на који начин посетиоцима треба описати шири контекст у оквиру кога су изложени предмети настали или коришћени. Такав је, рецимо, случај са фотокопијом *Законске одредбе о прелазу с једне вјере на другу и њене наодуине* поред које је као упутство у загради наведено: „Уз документ мала легенда у којој треба нагласити клероусташку политику у оквиру државног програма којој је био циљ уништење националне егзистенције српског народа у Независној Држави Хрватској.”⁴⁴ Осим тога, стручњаци који су планирали изложбу су јасно истицали да суштину усташке геноцидне политике, чији је циљ истребљење читавих народа, треба нагласити већ на самом почетку изложбене поставке – „у уводу приказати досљедно и систематско провођење нацистичке политике у НДХ, која се оснивала на најнижим животињским инстинктима и емоцијама проповједајући уништење читавих нација.”⁴⁵ У плановима изложбе у којима се, између осталог, говори о политичком и историјском контексту у оквиру кога је настао логор Јасеновац каже се и: „У односу на Србе усташки режим поставља и проводи, као државни програм у НДХ ватиканску ултрамонтанску политику прекрштавања Срба, којом се имала постићи асимилација Срба по шовинистичкој и клерикалној линији... Сигнал за масовна хапшења и слања у логоре и ликвидације Јевреја дао је Павелић изванредном законском одредбом од 26. јуна 1941. године. Упоредо с хапшењем вршена је, од првог дана оснивања НДХ пљачка јеврејске имовине, рушење и пљачкање јеврејских храмова и културних споменика.”⁴⁶

memorijalnog muzeja „Konzentracioni logor Jasenovac 1941 –1945”, Lukić Dragoje, Miletić Antun, str. 6.

⁴⁴ ASPJ, Neinventarisano, Tematski plan za postav muzeja u Jasenovcu, str. 6.

⁴⁵ ASPJ, Neinventarisano, Idejna koncepcija za postav muzeja u Jasenovcu, str. 1.

⁴⁶ ASPJ, Neinventarisano, Idejna koncepcija stalne izložbe muzeja u Jasenovcu, str. 3.

Дакле, један од циљева музејске поставке Спомен-подручја Јасеновац јесте био да прикаже да је уништење Срба и Јевреја био државни пројекат који је са геноцидном намером систематски спровођен на територији тзв. НДХ. Међутим приметно је у плановима изложбе, а и у каснијој поставци, да су у први план као прве и највеће жртве Јасеновачког логора и усташке политике уопште, истицани чланови Комунистичке партије и припадници комунистичког покрета отпора. Овакав начин приказивања злочина није у потпуности одговарао историјској фактографији. Занимљиво је погледати, на пример, дело *Хрватско пиштање*, које је написао Анте Павелић 1936. године и у коме је дао градацију непријатеља усташког покрета и хрватског народа. Према Павелићевом мишљењу, на првом месту налазили су се Срби и српска државна власт, на другом месту масони, на трећем Јевреји, док су комунисти као непријатељи усташа били ранжирани тек на четврто место.⁴⁷ Сасвим супротно овоме, у музејским поставкама социјалистичке Југославије комунисти су приказивани као прве жртве злочина, што је имало јасну политичку намеру да у колективној свести грађана створи слику о комунистима као највећим противницима усташког режима. И у новој музејској поставци из осамдесетих такође је у уводној легенди била укратко објашњена усташка политика која је спроводила „геноцид најширих размјера”, истичући да се „поред Јевреја и Рома, ван закона нашло и цјелокупно српско становништво”, а у излагању највише пажње је посвећено прогонима Срба и Српске православне цркве, уз напомене да је читава територија тзв. НДХ била „захваћена масовним истребљењем Срба, Јевреја, Рома и ликвидацијом осталих противника усташког поретка.”⁴⁸ Уз истицање геноцидне политике према Србима, Јеврејима и Ромима, а како би се оправдала исконструисана верзија антифашистичког отпора, према којој су сви југословенски народи подједнако учествовали у народноослободилачкој борби, требало је истаћи да су се сви они подједнако нашли на удару фашизма, што је и учињено у Уводној легенди изложбе где је писало: „Свака национална етничка цјелина постала је

⁴⁷ Pavelić Ante, *Hrvatsko pitanje* <https://hrvatskoobrambenostivo.files.wordpress.com/2015/07/ante-pavelic-hrvatsko-pitanje.pdf> (pristupljeno: 30. 05. 2020.)

⁴⁸ ASPJ, *Neinventarisano, Tematsko ekspozicioni plan sa materijalizacijom stalne postavke memorijalnog muzeja „Konzentracioni logor Jasenovac 1941 –1945”*, Lukić Dragoje, Miletić Antun, str. 5.

жртвом фашистичких освајача. Окупатор је одмах отпочео страховита насиља и терор над свим народима Југославије.”⁴⁹

Такав приступ имао је за циљ да у колективној свести направи представу о томе да су сви народи Југославије страдали од фашизма у подједнакој или сличној мери и да су ако не сви, онда већина њих страдали и у Јасеновцу. То је био најсигурнији начин да се обезбеди да Јасеновац постане место сећања свих Југословена, на коме ће се неговати заједничко сећање на подједнако заједничко страдање, без залажења у тумачење злочина као последицу међусобног сукоба и међусобне жеље за истребљењем самих југословенских народа. Због тога је било много практичније занемарити такву братоубилачку компоненту злочина почињених у Јасеновцу и њихов историјски значај тумачити искључиво кроз појаву и деловање фашизма и његов сукоб са „прогресивним снагама”, а корене усташке политике геноцида тражити искључиво од 1941, односно од времена када усташки покрет долази у сукоб са КПЈ. Такво једнострано, уопштено и црно-бело тумачење које је учеснике у сукобу разврставало искључиво у две категорије, на „антифашисте” и противнике КПЈ, навело је и Хајке Карге да закључи да „југословенска верзија прошлости није могла да се послужи великом мером конкретности.”⁵⁰

Истовремено, приликом прављења музејске поставке требало је водити рачуна и о томе да је велики број грађана Југославије, у то време, свакако био свестан чињенице да злочини у Јасеновцу нису били дело окупатора, већ продукт братоубилачке политике усташког режима, као и да су те злочине починили припадници једног над припадницима других југословенских народа, због чега се понекад отворено постављало питање да ли историјску истину треба жртвовати због братства и јединства. О томе сведочи и писмо потпуковника ЈНА Владимира Лазанског упућено Централном одбору Савеза бораца Југославије, у првој половини шездесетих година, у коме он скреће пажњу да простор некадашњег логора Јасеновац није достојно обележен и, између осталог, каже: „Истина, збивања која су се дешавала у логору

⁴⁹ ASPJ, Neinventarisano, Fascikla VIII Muzejsko ekspozicioni plan izložbe KCL Jasenovac 1941-1945.

⁵⁰ Karge Hajke. *Sećanje u kamenu-okamenjeno sećanje*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.), str. 202.

Јасеновац, гдје је поживотињени „наш” човјек, уништавао наше људе у извесном смислу су и наша национална срамота. Но поставља се питање: Да ли у интересу Братства и јединства, треба прикривати ту жалосну страницу наше прошлости или ћемо, можда, много ефикасније служити баш Братству и јединству, ако на жалосном примјеру Јасеновца показујемо нашим новим генерацијама до каквих трагичних догађаја може да доведе погрешно схваћени и поживотињени племенски национализам. Зар познавање трагике Јасеновца не би нашим младим нараштајима било најјачи аргуменат у њиховим схватањима Братства и јединства као категоричког императива за наше битисање у овом европском простору.”⁵¹

Ипак, оваква култура историјског памћења, у оквиру које је Јасеновац презентован као југословенско место страдања на коме су Југословени убијани од стране домаћих сарадника окупатора, дефинисаних политички, а не национално, упркос генерализацији и појединим општим местима, имала је и један изразито позитиван ефекат. Таква презентација историјских догађаја омогућавала је свим грађанима Југославије, а пре свега свим посетиоцима меморијала у Јасеновцу да се без обзира на своју националност, вероисповест или део Југославије из кога долазе, посматрајући сведочанства о јасеновачким ужасима, потпуно идентификују са жртвом. Сасвим супротно томе, процеси националне партикулације у току осамдесетих и нарочито деведесетих година 20. века, довели су до данашње ситуације у којој је историјски фокус модификован, због чега се изванредан део постјугословенских друштава идентификује са починиоцем злочина, препознавајући у жртви национално, верски, па чак и цивилизацијски „другог”.

Наравно, осим онога што је музејска поставка директно презентовала постојале су и неке ствари које су нарочито интересовале посетиоце Спомен-подручја Јасеновац и његовог музеја. Нешто више о томе можемо сазнати на основу једног каснијег излагања директорке музеја Ане Пожар, у којем се наводе питања која су посетиоци постављали запосленима међу којима су најчешћа била: Зашто је логор

⁵¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 297, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata – savezni odbor, K-81, Pismo centralnom odboru Saveza boraca, Lazanski Vladimir, Vojna pošta 9127-Trebinje.

основан баш у Јасеновцу? Зашто није сачувано ништа од логорских објеката? Да ли су партизани покушали да ослободе логор? Зашто не постоји попис жртава? Колико је усташа кажњено за злочине у Јасеновцу и да ли има злочинаца који и данас живе на слободи? Какав је био однос мештана Јасеновца према ономе што се дешавало у логору? Зашто није било организованог отпора логораша? Зашто се у јавности тако мало говори о Јасеновцу и да ли је он и даље табу тема?⁵² Очито је да су бројна питања везана за логор Јасеновац, која су занимала људе седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, уједно и питања којима се манипулише и данас, па и деценијама после распада Југославије. Питања попут броја жртава, изостанка покушаја ослобађања логора и чињенице да од оригиналних остатака логорске инфраструктуре ништа није сачувано, представљају теме којима се спекулише на различите начине.

Број посета Музеју спомен-подручја Јасеновац и интересовање за историју НОБ-а и злочине из Другог светског рата представљају изузетно сликовит индикатор друштвене ситуације у Југославији, нарочито током осамдесетих година. Како су интегративни фактори који су федерацију држали на окупу почели да губе своју снагу, а држава и друштво почели убрзано да се крећу путем дезинтеграције, значај сећања на борбу и страдање из доба рата и револуције почео је све више да опада. На овакве изазове за постојећи политички и друштвени поредак први је указао Савез бораца, што је најочигледније могло да се уочи на примеру некадашњег логора Сајмиште. СУБНОР је од осамдесетих година све интензивније почео да ради на одржавању комеморативних свечаности и едукација, пре свега ђака и омладине, како би очувао и оживео револуционарне традиције које је и сам баштинио. На промене у друштвеној ситуацији у Југославији тог времена указују и кретања и промене у броју посета локалитета логора Јасеновац и његовог музеја.

Према евиденцији која се води од 1968. године, Музеј је од свог оснивања па до априла 1984. године забележио укупно 3 224 004

⁵² Požar Ana, „Jasenovac traži više istraživanja”, u: Borović Dobrila (ur.), *Okrugli stol 21. travnja 1984 – materijal s rasprave*, (Jasenovac, 1984.), str. 15.

посете,⁵³ да би према другим подацима до 20. маја 1984. укупан број посета порастао на 3 531 740.⁵⁴ Наравно, посетилаца овог локалитета, који су одавали почаст палим жртвама, било је али у знатно мањем броју и пре него што је споменик подигнут и Музеј отворен, па извештаји бележе да је 1956. године простор логора посетило само 700 људи, док је 1963. године тај број порастао на 10 000.⁵⁵ Ипак, у посматраном периоду 1968. године па до краја осамдесетих када је број посетилаца уредно бележен, број посета није био равномерно распоређен, већ је варирао од године до године, односно, од периода до периода. У току првих неколико година после подизања споменика 1966. и отварања Музеја 1968. године број посета износио је од 30 до 60 хиљада годишње, да би врхунац посећености Спомен-подручје Јасеновац доживео у периоду од 1977. па до почетка осамдесетих година када је на годишњем нивоу бележио између 300 и 400 хиљада посетилаца.⁵⁶

Структура посетилаца, њихов мотив и начин доласка (групно или појединачно) најбоље се могу сагледати ако се изоловано анализира посета у току једне календарске године. Примера ради, 1967. годину дана пре отварања Музеја спомен подручје је укупно посетило 36 763 особе, убедљиво највише у току летњих месеци: чак 12 157 у јулу месецу, пре свега, због прославе Дана борца 4. јула, главне годишње манифестације у Јасеновцу, затим је било 3 492 посете у августу и 3 467 у септембру, да би најмањи број био забележен у новембру (1 556) и децембру (331).⁵⁷ У току 1983. године Спомен-подручје Јасеновац имало је 280 927 посетилаца, што је значајно повећање у односу на крај шездесетих и почетак седамдесетих година, од чега је највећи део 221 948 организованих посетилаца и 58 979 оних који су Музеј посетили у сопственој организацији.⁵⁸ Иако велико страстиште и место страшних усташких злочина, Јасеновац је био место

⁵³ Isto, str. 12.

⁵⁴ ASPJ, Neinventarisano, Informativni pregled o radu RO Spomen-područje Jasenovac.

⁵⁵ Karge Hajke, *Sećanje u kamenu...*, str. 211.

⁵⁶ ASPJ, Neinventarisano, Informativni pregled o radu RO Spomen-područja Jasenovac.

⁵⁷ AJ, 297, K-81, Izvjestaj o izvršenju zadataka iz programa rada za 1967. godinu.

⁵⁸ ASPJ, Neinventarisano, Izveštaj o radu za 1983. godinu, Trivunčić Radovan

страдања искључиво југословенских народа и као такав, за разлику од концентрационих логора попут Аушвица, Матхаузена, Бухенвалда, Треблинке у којима су страдали народи из различитих крајева Европе, Јасеновац није био битно европско место сећања, па зато није ни привлачио посетиоце уз иностранства у већој мери. То јасно потврђује и званична статистика, рецимо од већ поменутих 280 927 посетилаца у 1983. години, свега 7 626 односно 2,71 проценат је долазио из иностранства, док је 1968. године та разлика била још већа с обзиром да је укупан број домаћих посетилаца у току целе године био 49 082, а број страних тек 330, односно 0,67%.⁵⁹

После великог интересовања за Спомен-подручје и музеј у Јасеновцу током седамдесетих година, од прве половине осамдесетих година почиње да се бележи константан пад посетилаца из године у годину. Као што је већ речено, крајем седамдесетих број посетилаца је износио између 300 и 400 хиљада на годишњем нивоу, 1983. се већ примећује смањење на око 280 хиљада посета годишње, да би крајем осамдесетих година тај број био и више него преполовљен. У првих девет месеци 1988. године музеј у Јасеновцу имао је свега 126 932 посетиоца, што је било 23 534 посетилаца мање него у истом периоду претходне 1987. године,⁶⁰ а у проценама меморијалног центра за наредну 1989. годину очекивало се не више од 150 000 посетилаца.⁶¹ Разлоге за опадање интересовања за Музеј спомен-подручја Јасеновац треба тражити у новом друштвеном и политичком фокусу националних и републичких политичких елита, што је генерално утицало на опадање интересовања за овакве и сличне теме међу југословенским грађанима. Треба такође имати у виду да су најбројнији посетиоци Музеја били ученици основних и средњих школа,⁶² па је изгледно да је крајем осамдесетих година Јасеновац постао и све ређа дестинација ђачких екскурзија.

⁵⁹ AJ, 297, K-81, Izveštaj o radu spomen-područja Jasenovac za razdoblje od 1. 1. do 31. 12. 1968, Trivunčić Radovan, Jasenovac, 31. 12. 1968.

⁶⁰ ASPJ, Neinventarisano, Izvještaj o radu za devet (9) mjeseci 1988. godine i procjena izvršenja do kraja 1988. godine. Jasenovac, 04. 11. 1988.

⁶¹ ASPJ, Neinventarisano, Program rada Spomen-područja Jasenovac za 1989. godinu.

⁶² ASPJ, Neinventarisano, Zapisnik sa održanog sastanka Komisije za izradu nove muzejske postave u Memorijalnom muzeju SP Jasenovac, str. 2.

Када се процењује каква је била перцепција Јасеноваца као места страдања у Југославији и на који начин је то страдање презентовано у Музеју спомен-подручја Јасеновац, увек треба имати у виду, без обзира на консензус о неким суштинским стварима, да једно место страдања за различите друштвене групе представља извор потпуно различитих сентимената. Иако музеј у основи представља симболичку конструкцију смисла, музеј у Јасеновцу ипак јесте посебан случај. Он у суштини није као већина музеја изоловано острво друштвеног памћења, већ је део једног места страдања са којим чини целину и са којим за посетиоце ствара комплексан сплет различитих афеката концентрисаних на једном месту. Управо зато је, имајући на уму сва места некадашњих нацистичких концентрационих логора, Алаида Асман написала нешто што се може применити и на Јасеновац: „За преживеле и њихову децу, који ту оплакују своје убијене рођаке, она је пре свега гробље. За оне који немају никакву личну везу са милионским жртвама, у првом плану је туристичко место са својим музејима који кроз изложбе и туре са водичем презентира конзервисано место учинка. За црквене или политичке групе у првом плану је ходочасничко место на којем су патили истакнути мученици. За шефове држава историјска позорница ужаса постаје кулиса за јавна исповедања, опомене, изјаве, обраћања. За историчаре, то место остаје археолошка позорница на којој се траже и обезбеђују трагови.”⁶³ И заиста када је у питању Јасеновац, функција тамошњег музеја и меморијала била је вишеструка. У зависности од претходног искустава које су посетиоци у себи носили, за оне преживеле и чланове породица жртва, који су се на овом месту окупљали још док није било ни назнака споменика и музеја⁶⁴ Јасеновац је био гробље њихових ближњих, за бројне посетиоце који нису искусили ужасе логора Јасеновац је био место за поуку, а за Српску православну цркву и Комунистичку партију Југославије, свакој на свој начин, место страдања и место изворишта њиховог историјског сећања или политичког легитимитета.

Осим музеја у Јасеновцу, држава је своју перцепцију прошлости презентовала и кроз низ других, републичких и локалних музеја, од

⁶³ Asman Alaida, *Duga senka prošlosti*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.), str. 292.

⁶⁴ Karge H, *Sećanje u kamenu...*, str. 212.

којих су најзначајнији били музеји револуције. У главним градовима пет југословенских република, са изузетком Србије, постојали су републички, у Новом Саду и Приштини по један покрајински Музеј револуције, док је у Београду као престоници читаве државе основан Музеј револуције народа и народности Југославије, као главни југословенски музеј ове врсте, који је имао нарочити значај. Међутим, због оскудности изворног материјала, много је теже реконструисати садржај сталних поставки и повремених изложби које су одржаване у овим музејима, као и место Холокауста у њиховим наративима него што је то био случај са Јеврејским историјским музејом и Музејом спомен-подручја Јасеновац.

Када је у питању Музеј револуције у Београду, већ из његовог назива, али и из правилника и оснивачких аката, приметно је да је ова установа настала са намером да чува успомену, пре свега, на револуцију, борбу и делатност КПЈ, како пре, тако и за време Другог светског рата. Како је јасно наведено у члану 5 *Правилника о раду музеја*, задаци ове установе су били „да прикупља, сређује, научно обрађује и излаже предмете и документа из историје радничког покрета у Југославији, а нарочито из Народноослободилачког рата и револуције и да тако, систематски, упознаје јавност са борбом народа Југославије за социјалистички преображај.”⁶⁵ Приметно је да су се у центру интересовања овог музеја налазили раднички покрет, његова борба и револуција. О томе да је пажња много више била усмерена на отпор и борбу него на терор против цивилног становништва сведоче и теме које су биране за привремене изложбене поставке, као и њихов садржај. Међу првим изложбама које је организовао Музеј револуције у Београду истичу се теме битне за историју КПЈ и радничког покрета попут: Живот и време Ђуре Ђаковића, Политичке робије у Краљевини Југославији, Друго заседање АВНОЈ-а, Устанак у Југославији, Развој народне власти до другог заседања АВНОЈ-а, Поруке стрељаних итд.⁶⁶

Како се може видети, рецимо, из плана изложбе Устанак у Југославији отворене 4. јула 1981. године акценат је стављен на партизанске

⁶⁵ АЈ, Фонд 477, Музеј револуције народа и народности Југославије, К-2, Правила о организовању и раду Музеја револуције народа Југославије, 17. 02. 1961, стр. 2.

⁶⁶ АЈ, 477, К-2, План рада Музеја револуције народа Југославије за 1963. годину, стр. 3, 5.

акције, успостављање тзв. народне власти, борбу против Немаца и резултате револуције после рата, док се барем у плану изложбе злочини над цивилима нису спомињали као посебна тематска целина.⁶⁷ Слична ситуација била је и са сталном поставком Музеја, у чијем плану је злочинима почињеним од стране окупатора посвећено, такође, мало места, с обзиром да је њихово приказивање на изложби предвиђено кроз само једну ставку – „мере окупатора да сломи устанак-офанзиве и масовни геноцид“⁶⁸ која је обухватала свега 16 тродимензионалних артефаката.⁶⁹

Ипак, могуће је приметити да је у оквиру материјала које је Музеј прикупао за своју поставку и изложбе сакупљена и значајна количина докумената који су се односили на страдање Јевреја. Између осталог, само у току 1962. године, Музеј је из фонда државног Секретаријата унутрашњих послова ФНРЈ преузео 38 фотокопија немачких докумената о прогону Јевреја у Хрватској 1943. и 1944. године, фотокопију немачких докумената од 26 страница о стрељању Јевреја у Шапцу 1941. године, фотокопију списка Јевреја упућених у сабирни логор 1942. и једну фасциклу оригиналних докумената о Јеврејима у Словенији из 1945 године.⁷⁰ Очигледно је да је у истраживању злочина над Јеврејима Музеј револуције из Београда био заинтересован за злочине почињене на читавој територији Југославије, међутим, највећи део ових предмета није презентован публици, а Музеј револуције народа и народности Југославије никада није организовао изложбу на којој би били изложени сви скупљени материјали везани за злочине над цивилним становништвом.⁷¹

Године 1978. Музеј је у сарадњи са Институтом за савремену историју припремао и пројекат под насловом *Југословени у фашистичким*

⁶⁷ АЈ, 477, К-2-06-444/1981, Изложба: Устанак у Југославији 1941–1981.

⁶⁸ АЈ, 477, К-18, Идејна концепција музеолошко историјске презентације сталне поставке Музеја револуције народа и народности Југославије.

⁶⁹ Кастратовић Ристић Веселинка, „Прилог колективном памћењу. Фонд Музеја историје Југославије“, у: Мирковић Јован, *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012.), стр. 193.

⁷⁰ АЈ, 477, К-2, Извештај о извршењу плана рада МР за 1962. г, стр. 7–8.

⁷¹ Кастратовић. Нав. дело, стр. 193.

затворима, заробљеничким и концентрационим логорима и покрету отпора европских земаља у време Другој светској рати, који је имао ипак једну другачију и реалнију слику цивилног страдања, јер је успео да га сагледа у објективном историјском контексту без нужног везивања за револуцију и устанак у Југославији. У предлогу пројекта јасно је наведено „насилно расељавање великих размера које су окупатори вршили у Другом светском рату, нису налагале ратне операције, већ је оно вршено с намером да се истребе и униште поједине етничке, верске и расне групације. Тако је пресељење Срба са територије тзв. НДХ... вршено под видом националног чишћења области, а и ради њиховог уништења... Јевреји и Роми депортовани су ради њиховог потпуног уништења.”⁷² На овај начин аутори предлога су показали да су политику која је спровођена према Србима, Јеврејима и Ромима препознали као геноцидну, да њено спровођење, односно жеља за потпуним уништењем ових етничких група није било последица ратних операција и војних потреба, већ идеологије нацизма и усташтва.

Перспектива бивших бораца, чланова СУБНОР-а била је најчешће другачија и они су злочине над цивилима посматрали искључиво као део револуције и НОР-а, што се може илустровати и изјавом директорке Музеја револуције у Београду Данице Абрамовић, на једној од седница Комисије за неговање револуционарних традиција Савеза бораца, на којој је рекла да се питањем концентрационих логора у земљи, али и иностранству „у оквиру свог домена бави и наш Музеј револуције, јер се таква проблематика не може одвојити од целовите наше револуционарне борбе.”⁷³ Наравно, увек треба имати у виду да је у случају Музеја револуције народа и народности Југославије утицај Савеза комуниста и Савеза бораца био још јачи и директнији него када су у питању били други музеји у земљи, па је самим тим партијско тумачење историје у већој мери утицало на садржај музејске поставке. Тај утицај је проистакао из чињенице да је Музеј основао управо Централни комитет Савеза комуниста Југославије, а да је рад Музеја контролисан и путем персоналних решења за одређење

⁷² АЈ, 477, К-18, Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretu otpora evropskih zemalja u vreme Drugog svetskog rata, mart 1978.

⁷³ АЈ, 297, К-80, Stenografske beleške – Prva sednica Komisije za negovanje revolucionarnih tradicija Saveznog odbora SUBNOR Jugoslavije, 10. II 1970, str. 22.

музејске функције, па је рецимо први директор Музеја био уједно и члан Комисије Савеза бораца за обележавање историјских места.⁷⁴ Ово је само један у низу примера који показују да је Савез бораца, а самим тим и Музеј револуције у Београду, не увек, али у великом броју случајева, сваку врсту злочина и страдања у логорима посматрао као део револуције, па је и свака презентација страдања била креирана у контексту наратива о отпору и револуцији.

Главна разлика између државних музеја и Јеврејског историјског музеја састоји се у томе што је у државним музејима доминирао наратив НОР-а, па су злочини над цивилима и Холокауст били представљени у оквиру тог наратива, док је у Јеврејском историјском музеју део изложбе о Другом светском рату био посвећен, у првом реду, судбини Јевреја у рату, док је НОБ представљен као један од сегмената те ратне судбине читавог народа. Међутим, у основном начину тумачења фашизма, рата и антифашистичке борбе није било готово никаквих разлика између музејских поставки иза којих је стајала држава и ове иза које је стајала јеврејска заједница, што само потврђује да је јеврејска заједница у Југославији усвојила идеологију братства и јединства, као и бројна партијска тумачења прошлости и своју савремену историју уклопила у њихов контекст.

Ипак, у свим овим музејима има нечега што је заједничко, а то је да су све ове поставке прављене тако да младим нараштајима пренесу идеале борбености, отпора и пркоса, да промовишу комунизам, али и да усаде патриотизам. За крај, о томе како су други видели југословенске музеје посвећене Другом светском рату веома сликовито говори један део из извештаја делегације израелске Уједињене радничке партије (МАПАМ) приликом њихове посете Југославији 1958. године: „Посетили смо неколико музеја који су посвећени овом рату. Све је обавијено тугом, гордошћу, љубави и поштовањем... Ходали смо по овим музејима, на којима се васпитава до данашњег дана омладина и читав народ срца пуног боли. Њихови партизани по читавој суштини

⁷⁴ АЈ, 297, К-18, Referat i diskusija na savetovanju sa sekretarima glavnih odbora i predstavnicima svih komisija, 1958, str. 132.

лично нашим људима из Хагане⁷⁵ и Палмаха⁷⁶. Ходали смо по многим дворанама које су посвећене гајењу партизанске традиције и нехотице смо мислили на судбину нашег Палмаха. У данашњој Југославији се много не цитира. Не знам да ли је тамо позната одлична шала која је популарна у Гомулкиној Пољској: Шта је то мишљење? То је пауза између два цитата, но у Југославији се поступа као да им ова узречица служи као путоказ. Паузе између цитата су веома дуге и сопствено мишљење између њих је обимно. А ако се цитира то углавном Маркса и Лењина. Но на једном месту нашли смо цитате већином од стране Тита. Било је то у централном музеју у Београду... На сваком опасном месту можеш да нађеш међу ликовима такође и његов лик... Но у једној ствари се они не двоуме и код једног прага се ућуткују све шале – а то је праг партизанског рата. Били смо до дубине срца узбуђени гајењем традиције народног јуначког рата у свим појавама.”⁷⁷

Закључак

Анализа оних сегмената изложбених поставки у музејима социјалистичке Југославије који су се односили на период Другог светског рата јасно показује да је идеолошки обликована слика прошлости коју је конструисала Комунистичка партија Југославије, касније преименована у Савез комуниста Југославије, представљала основу на којој су креирани музејски прикази рата и ратног страдања цивила. Без обзира да ли се радило о локалним или републичким музејима, делатност радничког покрета и КПЈ заузимали су највише простора у оквиру музејских поставки посвећених Другом светском рату. Рат на тлу Југославије био је представљен, углавном, кроз приказе ратних операција и кроз различите сегменте активности партизанског покрета (учешће у борбама, партизански санитет, живот, култура и образовање на ослобођеним територијама итд.) Јасно је уочљиво да су револуција и Народноослободилачка борба представљали основни

⁷⁵ Хагана – Најважнија и највећа јеврејска паравојна организација у време британског мандата над Палестином од 1920. до 1948. године, која је после проглашења државе Израел, постала окосница израелске војске.

⁷⁶ Палмах – најелитнији део оружане силе у оквиру Хагане.

⁷⁷ АЈ, Фонд 507, Савез комуниста Југославије (СКЈ), А ЦК СКЈ IX 49.

и најважнији контекстуални оквир за тумачење и презентацију рата и страдања, што је у погледу приказивања Холокауста и ратних злочина значило да су злочини над цивилима били приказивани искључиво као део револуције, а све жртве фашизма као жртве које су животе дали за партију и револуцију. Ово је такође значило и да су Холокауст и ратни злочини, као споредна тема и пратећи део приче о револуцији, у музејским поставкама социјалистичке Југославије, у квантитативном смислу, били запостављени и подређени приказивању историје и делатности КПЈ и партизанског покрета отпора. О томе најбоље сведоче музејске поставке Музеја спомен-подручја Јасеновац и Музеја револуције у Београду, у којима је, како је у чланку детаљније објашњено, број привремених музејских изложби и број изложбених артефаката, који су сведочили о страдању припадника покрета отпора, био значајно већи од оних који су били посвећени страдању цивила изван политичког контекста народног устанка и антифашистичке борбе.

Извори и литература

Извори

Архив Југославије

Архив Јеврејског историјског музеја

Архив Спомен подручја Јасеновац

Објављени извори

Pavelić Ante, *Hrvatsko pitanje* <https://hrvatskoobrambenostivo.files.wordpress.com/2015/07/ante-pavelic-hrvatsko-pitanje.pdf>

Штампа

Јеврејски преглед

Билтен СЈОЈ

Литература

Asman Alaida, *Duga senka prošlosti*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.)

Bartov Omer, *Murder in our Midst. The Holocaust, industrial killing and representation*, (Oxford, New York: Oxford University Press, 1996.)

Borović Dobrila (ur.), *Okrugli stol 21. travnja 1984 – materijal s rasprave*, Jasenovac, 1984.

Karge Hajke., *Sećanje u kamenu-okamenjeno sećanje*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.)

Kastratović Ristić Veselinka, „Prilog kolektivnom pamćenju. Fond Muzeja istorije Jugoslavije”, u: Mirković Jovan, *Istraživanje i memorijalizacija genocida i ratnih zločina*, (Beograd: Muzej žrtava genocida, 2012.)

Lajbenšperger Nenad, *Žrtve Drugog svetskog rata u politici jugoslovenske države (1945–1980)* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, odeljenje za istoriju, 2019)

Manojlović Pintar Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Čigoja štampa (Beograd: 2014.)

Radovanović Vojislava, *Jevrejski istorijski muzej u Beogradu*, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2019.)

Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919–1969, Beograd, 1969

Stanković Đorđe, Dimić Ljubodrag, *Istoriografija pod nadzorom*, (Beograd: Službeni list SRJ, 1996)

Davor Stipić, MA, Research Associate
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

Summary

REPRESENTATION OF HOLOCAUST AND WAR CRIMES IN MUSEUMS OF SOCIALIST YUGOSLAVIA

The main aim of this article is to analyze the most frequent and the most important modes of Holocaust and war crimes representation in museums of socialist Yugoslavia. The research is mostly based on archive materials from Archive of Yugoslavia, Archive of Jasenovac memorial site and Jewish historical museum in Belgrade and it is focused on three different types of museums – Museum of Revolution in Belgrade as an example of a museum fully controlled by the Communist Party, then The Museum in Jasenovac which is a case study of a museum that is founded on the site of former death camp and at the end, Jewish museum in Belgrade as the only museum in socialist Yugoslavia that has not been owned by the state and which reflected the specific position of the Jewish community. The exhibitions of state museums in Yugoslav socialism were based on two main historical narratives promoted by the Communist Party: the first-narrative of People's liberation struggle and the second, narrative of Brotherhood and Unity which means that all the representations of martyrdom and war crimes from the period of WWII were shaped under the influence of those narratives. Primarily it means that the Holocaust, genocide in so called Independent State of Croatia and the German atrocities were mostly interpreted not as a part of genocide and racial politics of The Third Reich and Ustasha movement, but as a part of the struggle of working class against its ideological enemies. Besides that, another consequence of such an ideological interpretation of the past was Practice that all the victims of Nazi concentration camps on the territory of Yugoslavia were represented in Yugoslavian museum exhibitions as the active or passive resistance fighters who gave their lives for the cause of the revolution. All that contributed to the blurred image of civil, and above all Jewish victims in domestic museums, therefore the level of contribution of Yugoslavian museums in remained relatively low all until the break up of the country.

Keywords: Holocaust, Yugoslavia, Second World War, museums, communism.